

4. De jaren zestig: 'als een rots in de branding'

'De VVD stond als een rots in de branding. (...) Nooit in onze recente geschiedenis hebben zich zulke enorme verschuivingen tussen de politieke partijen voorgedaan. Te midden van deze aardverschuivingen overeind te blijven (...) wijst op een grote stabiliteit van de VVD'.¹

Met deze gedeeltelijk aan Oud ontleende woorden reageerde mr. W.J. Geertsema als lijststaanvoerder van de VVD op de Tweede Kamerverkiezingen van 1971. Met dezelfde woorden had hij de hele periode 1963-71 kunnen beschrijven. In 1963 won zijn partij 10,3 % van de uitgebrachte stemmen bij de Tweede Kamerverkiezingen, in 1967 10,7 % en in 1971 10,4 %. In dezelfde tijd verloren de drie grote confessionele partijen samen voor het eerst sinds 1918 de meerderheid in de Tweede Kamer. Hun verlies kwam nauwelijks ten goede aan gevestigde niet-confessionele partijen als de VVD en de PvdA — die zelf stemmen verloor — maar voornamelijk aan nieuwe partijen: eerst aan de Pacifistisch Socialistische Partij en de Boerenpartij, vervolgens aan Democraten '66 en Democratisch Socialististen '70.

Deze electorale verschuivingen vielen samen met sociaal-culturele veranderingen die doorgaans worden beschreven met termen als ontzuiling, deconfessionalisering, democratisering en individualisering. Het zou te ver voeren hier in detail op in te gaan.²

Vóór 1963 lieten verreweg de meeste Nederlandse burgers hun politieke voorkeur bepalen door de kerk of sociale klasse waartoe zij behoorden. In de jaren zestig en zeventig maakten echter steeds meer Nederlanders zich los van deze kerkelijke en sociale bindingen. Sommigen stapten uit hun kerk, anderen bleven lid maar gingen op een niet-confessionele partij stemmen. Zo nam de categorie zwevende kiezers toe. Tot 1972 zou de VVD deze kiezers nog weinig aanspreken. Zij hadden wellicht minder behoefte aan een 'rots in de branding' dan aan een snelle surfplank om op de golven der vernieuwing mee te varen. 'Vernieuwing' was immers

hèt modewoord van die jaren, ook in de politiek. Zelfs een 'rots in de branding' als de VVD kon zich daar niet helemaal aan onttrekken. Haar veelal halfslachtige pogingen op dit terrein vormen het voornaamste thema van dit hoofdstuk.

Een nieuwe start: de opvolgers van Oud

In maart 1963 had de algemene vergadering van de VVD enige vèrgaande reorganisatievoorstellen aangenomen. De belangrijkste veranderingen betroffen het bestuur van de partij. In de eerste plaats werden politieke en organisatorische leiding gescheiden. De voorzitters van de Eerste en Tweede Kamerfracties zouden niet meer in het dagelijks bestuur van de partij kunnen zitten, maar wel als adviserende leden in het hoofdbestuur. In de tweede plaats zou de band tussen hoofdbestuur en kamercentrales versterkt worden. Indien afdelingen in een kamercentrale meer dan één kandidaat voor het hoofdbestuur stelden, kon de centrale een voorkeur uitspreken. De algemene vergadering, die het hoofdbestuur koos, mocht van die voordracht afwijken. Naast deze achttien regionale leden koos de algemene vergadering in het hoofdbestuur nog twee vrouwelijke leden — uit vier door de Organisatie Vrouwen in de VVD voorgedragen vrouwen — en zeven leden die het dagelijks bestuur vormden. Het dagelijks bestuur bestond nu uit een voorzitter, ondervoorzitter, algemeen secretaris, penningmeester en drie assessoren — na 1965 'secretarissen' genoemd. Het kreeg onder meer tot taak contact te onderhouden met kamercentrales en afdelingen 'gericht enerzijds op de voortdurende activering der partij, anderzijds op het vernemen van de onder de leden der partij levende wensen'.³ In de derde plaats voerde men een leeftijdsgrens van 70 jaar in voor alle bestuursfuncties.

Mede als gevolg hiervan werd de top van de partij in november 1963 drastisch verjongd. Van het zittende hoofdbestuur werden slechts zeven leden herkozen, de overige zestien vertrokken. In het dagelijks bestuur overleefde alleen penningmeester Van den Bergh de vernieuwingsgolf. Dettmeijer trad af als algemeen secretaris, maar zou nog tot 1972 voorzitter van de Vereniging van Staten en Raadsleden blijven en bovendien de VVD nog vele malen vertegenwoordigen op bijeenkomsten van de Liberale Internationale. De door hem in 1963 opgerichte Groep Nederland van de Liberale Internationale bleef aanvankelijk los van de partijorganisa-

tie staan en viel pas in 1965 onder controle van het hoofdbestuur.⁴ Twee jonge 'rebellens' uit de kamercentrales, Korthals Altes — lid van de reorganisatiecommissie — en Vonhoff — secretaris van het kamercentrale-overleg — kregen als assessor de kans hun kritiek in beleid om te zetten. Zij waren door het aftredende hoofdbestuur in overleg met de kamercentrales kandidaat gesteld, ondanks protesten van sommige leden, zoals Talsma en Van den Bergh, die vooral Vonhoff te links vonden. Oud was echter van mening dat ook de roerige Amsterdamse afdeling in het dagelijks bestuur vertegenwoordigd zou moeten zijn. Witteveen deelde die mening. De rebelse jongeren zouden wel in toom gehouden worden door de meer bezadigde burgemeesters Quarles van Ufford en Roelen, die respectievelijk algemeen secretaris en ondervoorzitter werden — zo werd verondersteld.⁵

Van de Tweede Kamerfractie namen negen leden afscheid, tien werden herkozen; daarnaast traden zes nieuwe leden aan. Bovendien vertrok de partijvoorzitter en fractievoorzitter in de Tweede Kamer, Oud, die in 1963 77 jaar werd. Hij zou echter tot zijn dood in 1968 actief bij de partij betrokken blijven, met name door zijn bijdrage aan een nieuw beginselprogramma.

Voor het voorzitterschap van de partij zou eerst Witteveen kandidaat gesteld worden, die in maart 1963 tot ondervoorzitter was gekozen in plaats van Van Riel. Witteveen werd echter in juli van dat jaar benoemd tot minister van Financiën in het kabinet-Marijnen. Na nog twee kandidaten gepolst te hebben stelde Oud de 57-jarige ir. K. van der Pols voor, die evenals hij een vrijzinnig-democratische achtergrond had en tot de gezeten burgerij behoorde.⁶ Zijn vader was weliswaar een eenvoudig (hoofd-)onderwijzer geweest, maar Kornelis van der Pols wist zich na zijn studie werktuigbouwkunde bij de Rotterdamse Droogdok Maatschappij op te werken tot directeur. Buiten zijn bedrijf had hij tal van maatschappelijke functies vervuld, met name in werkgeversorganisaties. Zo koos het Centraal Sociaal Werkgeversverbond (CSWV) hem in 1963 tot ondervoorzitter. Politieke ervaring had hij eigenlijk niet, al had hij zich in 1946 bij de Partij van de Vrijheid aangesloten en was dus in 1948 lid van de VVD geworden. Hij zag het voorzitterschap van de partij als een vorm van management en durfde het daarom wel aan. De redacteur van het partijblad beschreef hem als recht-door-zee, rustig, met een sfeer van 'oer-Hollandse soliditeit' om zich heen.⁷ Een journalist van een onafhan-

kelijk dagblad beschreef hem iets minder vriendelijk als een 'kind in de politiek'.⁸

In de Tweede Kamer volgde Toxopeus Oud op. Edzo Hendrik Toxopeus werd in 1918 geboren als zoon van een vrijzinnig-lutherse predikant in Amersfoort. Na zijn rechtenstudie in Utrecht vestigde hij zich als advocaat in Breda en meldde hij zich daar in 1946 aan bij de Partij van de Vrijheid. Drie jaar later werd hij lid van de gemeenteraad voor de VVD. Tamelijk toevallig kwam hij in 1956 op een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer terecht: nr. 10, B.W. Kranenburg, weigerde onder een vrouw op de lijst te staan en werd daarop afgevoerd; de propagandist voor Noord-Brabant, Melzer, beval vervolgens in het hoofdbestuur Toxopeus aan. Drie jaar later werd de advocaat uit Breda minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-De Quay. Oud speelde daarbij een zekere rol, volgens Toxopeus:

'Er zijn later lieden geweest die zeiden: als je minister wilt worden moet je Oud thuis brengen. En dat is natuurlijk ook wel waar, hij reed vaak met me mee, ik moest toch door Rotterdam. (...) En in die auto hebben we ongens veel over politiek gepraat. Hij noemde mij zijn politieke zoon.'⁹

Zo zag Oud in 1963 zijn politieke zoon de VVD in de verkiezingsstrijd aanvoeren en de voorzittershamer in de fractie overnemen. Hoewel de verkiezingen de liberalen drie zetels verlies brachten, kwam Toxopeus ongeschonden uit de strijd. Zonder zijn optreden in openbare debatten en televisieuitzendingen — van toenemend belang bij verkiezingen — was het verlies nog groter geweest, vermoedde men.¹⁰ De partij stond dan ook achter hem toen hij bij de kabinetsformatie verklaarde zijn ministerschap graag te willen voortzetten op het Departement van Binnenlandse Zaken. Als collega's zag hij naast zich Witteveen (Financiën) en mevrouw Schouwenaar-Franssen (Maatschappelijk Werk). Toen het kabinet aantrad — onder leiding van de KVP'er Marijnen — droeg Toxopeus het fractievoorzitterschap over aan Geertsema. Na de val van het kabinet-Marijnen stond Geertsema zijn plaats weer af aan Toxopeus. De VVD was terug in de oppositie van 1965 tot 1967. Daarna had Toxopeus opnieuw minister kunnen worden, in het kabinet-De Jong, maar liet dat nu over aan Witteveen (Financiën), Polak (Justitie) en Den Toom (Defensie). Het fractievoorzitterschap viel hem vervolgens echter wat tegen, verklaarde hij later, vooral vanwege de inbreuken op zijn gezinsleven. Hij bemoeide

zich overigens alleen met de grote lijnen en gunde zijn fractieleden vrij veel ruimte. Eind 1969 droeg hij het voorzitterschap opnieuw over aan Geertsema en aanvaardde de benoeming tot Commissaris van de Koningin in Groningen.

Toxopeus genoot zowel in binnen- als buitenland veel aanzien. Van 1966 tot 1970 was hij president van de Liberale Internationale. Een collega van een andere partij merkte op dat Toxopeus 'spreekt met groot gemak, ook wel eens over zaken waar hij niet al te veel van weet, maar daar staat tegenover dat hij fris en gezellig in de omgang is'.¹¹ Minder respect genoot hij bij de rechtervleugel van de VVD. L.J.R. ridder van Rappard noemde Toxopeus 'een vlotte maar overigens oppervlakkige figuur', 'vlees noch vis'.¹² Ook met de gematigder exponent van de rechtervleugel Van Riel kwam Toxopeus nogal eens in conflict. Toch behoorde hij evenmin tot de linkervleugel — in die zin was hij inderdaad vlees noch vis. 'Hij wenst niet de wereld te hervormen', schreef zijn partijblad.¹³

Toxopeus' opvolger, Geertsema, koesterde iets meer vooruitstrevende liberale opvattingen. Willem Jacob Geertsema, als jongen reeds vanwege zijn postuur 'Molly' genoemd, was in 1918 geboren in een vanouds liberale en vooraanstaande familie. Zijn vader was directeur van een bank in Utrecht; zijn overgrootvader was minister van Binnenlandse Zaken geweest in 1866 en 1872-74. In 1971 zou 'Molly' in de voetsporen van deze overgrootvader treden. Voordien maakte hij een ambtelijke carrière, na zijn rechtenstudie in Leiden. Lidmaatschap van een liberale partij — in 1947 de PvdV, vanaf 1948 de VVD — was voor hem vanzelfsprekend. In 1949 werd hij al lid van de gemeenteraad in Leiden voor de VVD, in 1959 lid van de Tweede Kamer.

Minister Toxopeus benoemde hem in 1961 tot burgemeester van Wassenaar. Die functie bleef hij vervullen ook toen hij in 1963 fractievoorzitter werd. Hij slaagde er in verschillende functies te combineren door een enorme werklust en een geringe behoefte aan slaap. Niettemin straalde hij als persoon rust uit. In stijl en taalgebruik maakte hij een nog deftiger indruk dan zijn voorganger.¹⁴

Met Toxopeus deelde Geertsema een zekere afkeer van de collega in de Eerste Kamer. 'Mocht ik Van Riel in het hiernamaals ontwaren, dan liep ik met een bocht om hem heen', zou hij later verklaren.¹⁵ De tegenstellingen tussen deze twee werden waarschijnlijk in de loop van de jaren scherper; hun namen zouden

later gebruikt worden om twee richtingen in de VVD aan te duiden, het 'Vanriëlisme' en de 'Geertsemanie'.¹⁶ 'Van Riel dacht in zetels', verklaarde Geertsema, 'ik dacht niet in stemmenaantallen maar in beginselen'; een liberale partij moest in zijn ogen 'liever klein en zuiver dan groot en verwaterd' zijn.¹⁷ Van Riel verwoordde in de jaren zestig vaak het onbehagen van de 'zwijgende meerderheid' die de traditionele zeden ondermijnd zag door Provo, VPRO en Dolle Mina; terwijl Geertsema de zedelijke vrijheid wel wilde verruimen. Vooral de emancipatie van homoseksuelen ging hem ter harte, daarom sloot hij zich aan bij het COC. Ook met betrekking tot democratisering van staat en bedrijfsleven stond hij enigszins links in de VVD.¹⁸ Op deze punten konden liberalen het beter vinden met socialisten dan met christen-democraten. Toch neigde de VVD ook onder leiding van Geertsema niet tot samenwerking met de PvdA; die radicaliseerde in deze periode onder invloed van Nieuw Links blijkbaar teveel.

Als fractievoorzitter stond Geertsema tussen 1963 en 1966 nog in de schaduw van Toxopeus. In de commissie ter herziening van het beginselprogramma, die in 1963 ingesteld werd, oefende hij weinig invloed uit: de discussie-grondslag die de commissie in april 1964 het licht deed zien, ademde een conservatieve en hier en daar bijna confessionele geest. Verwijzingen naar de Tien Geboden en naar de noodzaak van een hiërarchie in de samenleving, en een pleidooi voor versterking van zedelijk normbesef door de staat vormden opvallende 'christelijk-historische trekjes' in deze discussiegrondslag, die merkwaardig genoeg geschreven was door de voorzitter van het vooruitstrevend genoemde Liberaal Democratisch Centrum, Nordlohne, in samenwerking met Van Riel.¹⁹ Hierop kwam dan ook felle kritiek, eerst in het partijblad en vervolgens op de algemene vergadering in april 1964, met name van de erevoorzitter Oud. De discussiegrondslag verdween in de prullenbak. Oud werd lid van de herzieningscommissie en schreef een nieuw ontwerp-beginselprogramma, door het programma van 1948 op een aantal punten te moderniseren. Dit ontwerp werd in 1965 door de afdelingen van de partij besproken en door een buitengewone algemene vergadering in januari 1966 met enkele wijzigingen aangenomen; de definitieve redactie werd overgelaten aan de partijraad. Hoewel het nieuwe programma vrij was van christelijk-historische trekjes — het bevatte nog slechts de wens dat 'de geest van christendom en humanisme' de Nederlandse samenleving zou blijven kenmerken — kon het weinig geestdrift wekken onder vernieuwingsgezinde partijleden.²⁰

Zowel ideologisch als organisatorisch bleef de nieuwe start van de VVD rond 1963 dus vrij bescheiden. Aan de basis van de partij veranderde er weinig, althans formeel. Het aantal afdelingen bleef stabiel rond de 425, het ledental steeg zeer langzaam boven de 30.000.

In 1965 werd de positie van de partijraad versterkt, die voordien weinig betekenis had gehad.²¹ Het hoofdbestuur zou voortaan vijftien leden benoemen die geacht werden de verschillende geledingen en stromingen in de partij te vertegenwoordigen. Daarnaast zou elke kamercentrale twee leden afvaardigen, onder wie haar voorzitter. Zo trachtte men het informele overleg tussen partijbestuur en kamercentrale-voorzitters te formaliseren.²² Het regionalisme bezorgde de partijtop nog steeds hoofdbreken. Een voorstel van Geertsema om bij Tweede Kamerverkiezingen kwaliteitszetels voor bepaalde deskundigen te mogen reserveren, kreeg geen meerderheid in de algemene vergadering. Zo werd ook bij de kandidaatstelling voor 1967 geklaagd over regionale kongsi's die met name de kamerleden Corver en Visser hun zetels zouden kosten.²³

Regionalisme speelde zelfs een rol bij de benoeming van actieve partijleden in landelijke adviescommissies. Deze commissies kwamen een aantal malen per jaar bijeen om actuele onderwerpen te bespreken en daar een rapport over te schrijven. Hun aantal nam in de jaren zestig sterk toe. Vooral de onderwijscommissie en de sociaal-economische commissie, beide ingesteld in 1964, ontplooiden veel activiteiten. Andere commissies bestonden soms meer op papier dan in werkelijkheid.²⁴ Naast deze door het hoofdbestuur ingestelde commissies leverde ook het kritische Liberaal Democratisch Centrum regelmatig een bijdrage aan meningsvorming binnen de partij.

Het Liberaal Democratisch Centrum (LDC)

Het LDC was in juni 1962 opgericht, door oud-leden van de JOVD en mensen rond *Liberaal Reveil*, naar aanleiding van de teleurstellende resultaten van de Provinciale Statenverkiezingen. Voorzitter werd Roethof, die van 1952 tot 1956 voorzitter van de JOVD was geweest. Aanvankelijk ondervond het streven van het Centrum naar vernieuwing en democratisering van de partij weinig waardering. In het ledenorgaan werd de groep doodgezwegen. Roethof gaf na een half jaar de strijd op en bedankte voor de

VVD — om zich vervolgens bij de PvdA aan te sluiten.²⁵ Zijn opvolger, Nordlohne, zou de partij trouw blijven en erkenning voor zijn groepering verkrijgen. Hij leverde in 1964 een — overigens nogal omstreden — bijdrage aan de discussie-grondslag voor een nieuw beginselprogramma. Het blad *Liberaal Reveil* bood het LDC ruimte voor publikaties — en twee redacteursposten, naast die voor de Teldersstichting en de Stichting Liberaal Reveil. Bovendien bleek het dagelijks bestuur van de partij inmiddels bereid tot regelmatig overleg. In 1963 werd het LDC officieel erkend en van een reglement voorzien; maar tevens voor niet-partijleden gesloten.²⁶

De opkomst van het LDC wekte enige opschudding in de partij. Het inspireerde een lid in Amsterdam, de hotelier/koopman Verlaan, tot de oprichting van een Sociaal Liberaal Centrum ter behartiging van belangen van middenstand en werknemers — zonder veel aanhang overigens. Verlaan kwam na enige politieke omzwervingen in 1964 bij de Boerenpartij terecht, die hij later in de Tweede Kamer zou vertegenwoordigen.²⁷ Tegelijkertijd zag ridder Van Rappard in de groeiende invloed van het LDC een aanwijzing dat de vrijzinnig-democratische stroming de echte liberale stroming in de VVD overvleugelde. Van Rappard, die al in maart 1962 de VVD had verlaten maar nog gesprekken voerde met onder andere Van den Bergh, achtte nu de tijd rijp om de Liberale Staatspartij (opnieuw) op te richten. Zo zou de vooroorlogse tweedeling van vrijzinnig-democraten en liberalen in zijn ogen terugkeren, nu in de vorm van VVD en LSP.²⁸ Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 behaalde deze naoorlogse LSP echter niet veel meer dan 22.000 stemmen (minder dan 0,4 % van het totaal). Andere rechts-liberale en conservatieve splinterpartijen deden het niet veel beter, afgezien van de Boerenpartij die 2,1 % van de stemmen won.

Voor de VVD vormde deze concurrentie van rechts geen aanleiding haar linkervleugel onder druk te zetten. Toen het LDC in februari 1964 zijn tweede landelijke congres hield, stuurde het dagelijks bestuur zijn assessor Vonhoff — vaak ook tot de linkervleugel gerekend — om enkele vriendelijke woorden te spreken. Tussen die vriendelijke woorden door klonk echter wel een waarschuwing: het LDC zou niet zoals het Sociaal Democratisch Centrum in de PvdA als linkervleugel moeten optreden! Dit Sociaal Democratisch Centrum had zich overigens in 1960 onder zware druk van het

PvdA-bestuur ontbonden. Fetter, vicevoorzitter van het LDC, betuigde dan ook zijn trouw aan de VVD — die hij niettemin twee jaar daarna zou verlaten.²⁹

Het LDC mocht zich dan officieel geen linkervleugel noemen, het bleef de VVD van binnenuit wel kritisch volgen. Men leverde bijvoorbeeld kritiek op de benoeming van de staatssecretarissen Keyzer en Den Toom, die pas na aanvaarding van hun functie lid van de partij waren geworden.³⁰ Daarnaast werden in plaatselijke werkgroepen en landelijke congressen onderwerpen als het kiesstelsel behandeld, waar met name Glastra van Loon originele denkbeelden over opperde.³¹

In 1966 kwam het tot een scheiding der geesten binnen het LDC. De aanleiding lag elders. In Amsterdam zou het huwelijk voltrokken worden van prinses Beatrix met de Duitse edelman Claus von Amsberg. Diens Duitse afkomst en deelname aan de Hitler Jugend — waaraan hij overigens als jongen moeilijk had kunnen ontkomen — wekten veel weerstand, vooral in het toch al wat opstandige Amsterdam. Een aantal raadsleden weigerde de huwelijksplechtigheid bij te wonen: alle leden van CPN en PSP, een deel van de PvdA, en het VVD-raadslid Gruijters. Gruijters stond bekend als een kritisch en kundig, maar eigenzinnig politicus. Hij zou de VVD-lijst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1966 aanvoeren. Zijn voornemen om de trouwplechtigheid niet bij te wonen lichtte hij eerst nogal opportunistisch toe — ‘het schikt me eenvoudig niet, die dag’ — maar vervolgens meer principieel: het controversiële huwelijk zou afbreuk doen aan de samenbindende functie van de monarchie.³² Het dagelijks bestuur van de VVD, ‘van mening dat vertegenwoordigers in publiekrechtelijke lichamen aan uitnodigingen van het Vorstenhuis gevolg dienen te geven’, keurde Gruijters’ gedrag ernstig af.³³ De kloof tussen het raadslid en de partijtop werd nog groter toen hij de kritiek van een aantal intellectuelen op het politieoptreden tegen Provo’s in Amsterdam onderschreef. Uit de achterban kwamen verzoeken tot royement van de dissident. Na een gesprek met het dagelijks bestuur en een bijna gelukte verzoeningspoging ten huize van Toxopeus, verklaarde hij op 20 maart toch te zullen bedanken voor zijn partijlidmaatschap en zijn raadszetel. ‘Door vooraanstaande, leidende figuren wordt landelijk in de VVD een dusdanige mate van conformiteit verlangd, dat ik mij als liberaal in die partij niet langer thuis voel’, zo motiveerde hij zijn besluit.³⁴

Daarmee verdween de psycholoog en cafébaas Gruijters nog niet uit de politiek. Hij nam contact op met gelijkgezinden binnen en buiten de VVD, onder wie de journalist Van Mierlo, en schreef met hun het *Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie*. Op 15 september bood zijn groep dit manifest aan de pers aan. De grote weerklank die het appèl vond stimuleerde tot een volgende stap: op 14 oktober werd de partij Democraten '66 (D66) opgericht — de dag na de 'Nacht van Schmelzer', waarin de KVP voor de tweede maal tussen verkiezingen door een coalitiekabinet liet vallen en daarmee het onbehagen en het verlangen naar vernieuwing in de Nederlandse politiek versterkte. Onder de 44 oprichters van D66 bevonden zich zestien VVD-leden, naast zeven PvdA-ers en negentien partijlozen.³⁵

Strikt genomen zou men D66 dus niet als een afsplitsing mogen beschouwen. De VVD als geheel scheurde niet in tweeën, zoals de Liberale Unie in 1901. Wel trad een scheuring op binnen het LDC: de linkervleugel, niet minder dan de helft van de circa 250 leden sloot zich bij de nieuwe partij aan, onder wie de vicevoorzitter, Fetter.³⁶ Ook een aantal JOVD-leden trad tot D66 toe, zonder echter hun lidmaatschap van de jongerenorganisatie op te zeggen. Dat leidde af en toe tot spanningen met de VVD, die overigens ook voor 1966 regelmatig voorkwamen. Voorstellen om de banden strakker aan te halen en VVD-lidmaatschap in de JOVD verplicht te stellen stuitten echter op te veel verzet. De JOVD hechte zeer aan haar onafhankelijkheid. Wel zou de redactie van het JOVD-orgaan *Driemaster* na 1967 — waarin zij een stemadvies op D66 uitbracht — meer afstand tot die partij nemen en haar kritiek op de VVD enigszins matigen.³⁷

Electoraal werd D66 een vrij groot succes: 4,5 % van de stemmen bij Tweede Kamerverkiezingen in 1967, 6,8 % in 1971. Die stemmen kwamen slechts voor een deel van de VVD — in 1967 waarschijnlijk een vijfde deel — maar vooral ook van katholieken die zich van hun zuil los gingen maken.³⁸ De VVD liep die kiezers zodoende mis. Toenaderingspogingen tot D66, waarop het LDC vaak aandrong, werden door de VVD nauwelijks ondernomen. Toch nam de VVD de concurrentie met de Democraten wel serieus. Het LDC kreeg daardoor waarschijnlijk meer ruimte.

Voor de algemene vergadering in maart 1967 werd het LDC-bestuur voor het eerst officieel uitgenodigd. Van Bremen, die zjuist Nordlohne als voorzitter had opgevolgd, sprak het congres

toe. Hij merkte daarbij op: 'Het LDC is niet — om een misverstand weg te nemen — de afkorting van Links Democratisch Centrum. Wij kennen de tegenstelling links en rechts niet, wel kennen wij de tegenstelling actief en passief...'³⁹

Binnen het LDC was echter niet iedereen het met deze voorzichtige formulering eens, sommigen zagen zich wel degelijk als linkervleugel van de VVD.⁴⁰ Het LDC werd ook in 1967 betrokken bij het Liberaal Beraad, een regelmatig overleg tussen bestuurders van VVD, JOVD, LDC en de Federatie van Liberale Studentenverenigingen in Nederland (LSVN).

Liberaal Beraad of liberaal verraad?

Overleg tussen bestuurders van VVD, LDC, JOVD en LSVN was op zich niet nieuw; het kreeg nu echter een formeel karakter en een specifiek — zij het ruim omschreven — thema: 'de partijstructuur in Nederland en de plaats van het liberalisme daarin'. De JOVD had al in 1963 om een dergelijk overleg gevraagd, bij monde van haar voorzitter Nypels, maar toen van de partijvoorzitter te horen gekregen dat dit soort overleg wel binnen de organisatie van de VVD plaats kon vinden.⁴¹ Nypels behoorde overigens in 1966 tot de oprichters van D66. Het Liberaal Beraad werd voorbereid en begeleid door een werkgroep onder leiding van oud-minister Korthals, die veel vertrouwen genoot bij JOVD en LDC. Oud-JOVD-voorzitter Hans Wiegel trad als secretaris van de werkgroep op. Het LDC hoopte uiteindelijk op een nieuwe, grote liberaal-democratische partij, waarin plaats zou zijn voor VVD-ers, D66-ers en partijlozen, met een vooruitsrevend liberaal program.⁴²

Zover zou het niet komen. Wel produceerde het Liberaal Beraad in 1969 en 1970 een aantal stukken, die de VVD vervolgens in haar verkiezingsprogram voor 1971 zou verwerken. Dat ging overigens niet zonder wrijvingen, vooral toen behoudende VVD-ers merkten dat in 1968 via de JOVD ook leden van D66 aan het Liberaal Beraad deelnamen. Van Riel noemde het beraad daarop een 'valstrik' (voor de VVD gezet door D66-ers) dan wel 'een wassen neus'.⁴³ Kort daarna koos de JOVD een bestuur zonder D66-ers.⁴⁴ In 1969 opperde Van Riel opnieuw bezwaren, nu tegen publikatie van de stukken van het Liberaal Beraad. Toxopeus pleitte vóór publikatie, maar relativeerde tegelijkertijd de status van het overleg; hij zag het vooral als een demonstratie van

eensgezindheid van de vier liberale groeperingen naar buiten toe.⁴⁵ De conclusies en resoluties van het Beraad werden inderdaad gepubliceerd in *Vrijheid en Democratie* en vervolgens besproken door de algemene vergadering in februari 1970. De resoluties werden zonder veel wijzigingen aangenomen. Van de resolutie die een regeerakkoord met de PvdA uitsloot zolang Nieuw Links nog deel van die partij uitmaakte, werd de passage over Nieuw Links na een intensief debat met 268 tegen 233 stemmen geschrapt.⁴⁶ Zo bleef de deur naar de PvdA, die het Liberaal Beraad op een kier had willen zetten, potdicht.

Het Liberaal Democratisch Centrum toonde zich tamelijk teleurgesteld over de resultaten van het Beraad. Het bestuur stelde voor het Centrum op te heffen, maar vond daartoe — op een slecht bezochte ledenvergadering — niet de vereiste driekwart-meerderheid. Van Bremen trad daarop af als voorzitter. In zijn ogen diende het LDC slechts als progressief masker voor de nog steeds overwegend conservatieve VVD. Korthals Altes, sinds 1967 algemeen secretaris van de VVD en dus actief bij het Liberaal Beraad betrokken, reageerde daarop vinnig: 'Het Liberaal Beraad noemt Van Bremen nu het liberaal verraad. Verraad is inmiddels wel op Van Bremen van toepassing, liberaal niet meer'.⁴⁷

Korthals Altes merkte daarbij op dat het LDC eigenlijk weinig aan het Liberaal Beraad had bijgedragen en nooit een minderheidsstandpunt had ingenomen. Het Beraad zou volgens hem wel degelijk zijn vruchten afwerpen bij de samenstelling van het program voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971. Een deel van het LDC zag dan ook voldoende redenen om door te gaan, onder een nieuw bestuur. Veel activiteiten zou het echter niet meer ontplooiën; na 1970 werd er niets meer van vernomen.

Vernieuwing, maar met mate

Het Liberaal Beraad was niet de enige poging tot vernieuwing die de VVD in de jaren 1967-69 ondernam. Mede als antwoord op de uitdaging van D66 stelde het hoofdbestuur in 1967 een uitgebreide commissie Kiezer-Gekozone in onder leiding van Geertsema om staatkundige hervormingen te onderzoeken.⁴⁸

Inhoudelijk zocht men echter geen toenadering tot de Democraten. Slechts een enkel lid van de commissie pleitte voor vergaande

veranderingen als een gedeeltelijk districtenstelsel. Wel werd men het eens over de aanwijzing van een kabinetsformateur door de Tweede Kamer, verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd en invoering van een referendum in bepaalde uitzonderlijke gevallen. De voorstellen van de commissie werden besproken op de algemene vergadering in november 1968 en in mei 1969. De meeste voorstellen kregen voldoende steun. In 1968 staakten echter de stemmen over de aanwijzing van een kabinetsformateur; de politieke leiding bleek hierover verdeeld: Geertsema verdedigde zijn commissievoorstel, Toxopeus wees het af.⁴⁹ Uiteindelijk zou het in 1971 wel in het verkiezingsprogramma opgenomen worden.⁵⁰

Op soortgelijke wijze ontwikkelde de sociaal-economische commissie onder leiding van Van Aardenne voorstellen voor democratisering van het bedrijfsleven. De VVD ging hierin niet zo ver als de door het kabinet-De Jong ingestelde Commissie-Verdam en de vakbeweging. Voorstellen voor afschaffing van oligarchische clausules en voor verplichte publikatie van jaarverslagen stuitten al op weerstanden. Vooral VVD-ers met ervaring in het bedrijfsleven als Van Riel (employee van de bank Mees en Zonen), Rietkerk (secretaris en adviseur van het Centraal Sociaal Werkgeversverbond, CSWV) en G.C. van Dijk (voorganger van Rietkerk als secretaris van het CSWV) verzetten zich tegen dit soort maatregelen — zij het tevergeefs.⁵¹

Niet alleen op ideologisch gebied maar ook organisatorisch ging de VVD eind jaren zestig langzaam en soms moeizaam met haar tijd mee. Afdelingsbestuurders die in 1965 door het hoofdbestuur geënquêteerd werden, gaven vaak als commentaar: 'liberaal is een geesteshouding, waarom zouden we ons organiseren'. Veel afdelingen werkten nog voornamelijk als kiesverenigingen. Na evaluatie van de enquête werd dan ook de wens uitgesproken dat 'het kader in vele gevallen meer organisatie-minded wordt'.⁵²

Ledenwerving en propaganda werden in de loop van de jaren zestig meer gecentraliseerd en gemoderniseerd onder leiding van Vonhoff, de secretaris voorlichting en tevens voorzitter van de radio- en televisiecommissie en de landelijke propagandacommissie (opgericht in 1963 respectievelijk 1964). De regionale propagandisten zouden hierna geleidelijk verdwijnen. Verkiezingscampagnes werden moderner opgezet, bijvoorbeeld door gebruik van op grote schermen geprojecteerde interviews met kandidaten in 1967.

Verkiezingsprogramma's werden niet meer door de politieke leider alleen geschreven, maar ontworpen door een commissie — zij het

onder leiding van de lijstaanvoerder — en door de leden uitvoerig besproken en geamendeerd. In 1970 dienden de afdelingen meer dan 1000 amendementen in op het conceptprogram 'Liberalen op nieuwe wegen', die vervolgens op een 'amendementenbeurs' en een extra partijraad gecombineerd en pas daarna op een algemene vergadering in februari 1971 behandeld werden. Algemene vergaderingen en partijraden werden vanaf 1968 openbaar.

De ledenadministratie en contributie-inning werden gecentraliseerd — reeds in 1967 voorgesteld door Vonhoff, in 1969 besloten, maar na vele praktische problemen pas in 1972 uitgevoerd. Chronisch geldgebrek speelde bij deze maatregel — die het renteverlies voor de partij zou verminderen — een belangrijke rol. Geldgebrek dwong eveneens tot contributieverhogingen in 1967 en in 1969. Om de nijpende tekorten weg te werken werden tussen de verhogingen door voor het eerst twee 'tientjesacties' gehouden waaraan ongeveer een derde van de leden meedeed.⁵³ Het partijorgaan *Vrijheid en Democratie*, al in 1966 enigszins vernieuwd onder leiding van een nieuwe hoofdredacteur, la Chapelle, kreeg in 1969 eveneens een iets ander aanzien, een grotere omvang maar een geringer frequentie van verschijnen — elke twee weken in plaats van elke week.

De partijtop ondernam eind jaren zestig ook pogingen om het kader te activeren en beter te scholen, door regionale kadercursussen en grotere doorstroming in landelijke commissies en plaatselijke besturen te bevorderen. Desondanks moest de voorzitter medio 1971 vaststellen dat veel afdelingen nog een slapend bestaan leidden.⁵⁴ Tot op zekere hoogte gold hetzelfde voor de — hervormde — partijraad. Ook het hoofdbestuur functioneerde in veler ogen matig; vaak meer als een passief adviescollege van het dagelijks bestuur dan als een actief leidinggevend orgaan. Het dagelijks bestuur, met name de voorzitter en de algemeen secretaris, waren voortdurend overbelast. Men kon het echter niet eens worden over mogelijke oplossingen: uitbreiding van het dagelijks bestuur, reorganisatie van het hoofdbestuur als een bestuursraad met voorzitters van de kamercentrales of verkiezing van een klein maar actief partijbestuur op grond van deskundigheid in plaats van regionalisme?⁵⁵

Uiteindelijk werd in 1969 niet de positie maar wel het personeel van het dagelijks bestuur van de partij veranderd: partijvoorzitter Van der Pols, die weinig leek te voelen voor vernieuwing, kondigde in 1968 plotseling zijn aftreden aan. Werkzaamheden in zijn bedrijf

zouden meer tijd van hem verlangen. Aangezien hij kort tevoren voor een nieuwe termijn van drie jaar als voorzitter herkozen was, wekte zijn besluit zelfs in het hoofdbestuur enige verbazing.⁵⁶ Het dagelijks bestuur had reeds Haya van Someren-Downer, zojuist afgetreden als Tweede Kamerlid en onmiddellijk na haar vertrek uit de Kamer kandidaat gesteld voor het ondervoorzitterschap van de partij, gepolst voor het voorzitterschap. Overigens distantieerde penningmeester Van den Bergh zich daar toen van. Op onverklaarbare wijze was dit polsen naar de pers gelekt; wellicht een campagne om de partij onder druk te zetten, zoals mevrouw Scheltema-Conradi in het hoofdbestuur opperde? Van der Pols had de laatste jaren steeds meer weerstand gewekt, vooral bij het LDC en andere vooruitstrevende partijleden. Zijn rol als werkgeversvoorzitter droeg daar ook toe bij. Zijn aftreden kan dan ook niet helemaal vrijwillig genoemd worden, al bleef een behoudende stroming — Van den Bergh, Van Riel, Scheltema-Conradi — hem steunen.⁵⁷ Van den Bergh trad overigens ook in 1969 af en werd opgevolgd door een oud-collega uit de raad van Bestuur van Unilever, Caron. Anders dan de manager Van der Pols was Van Someren-Downer een ervaren politica — en een opvallende verschijning. Reeds bij de oprichtingsvergadering van de VVD moet Oud aan Dettmeijer gevraagd hebben, wie toch dat aardige meisje op de achterste rij mocht zijn — Haya Downer was toen 22 jaar oud, studeerde geschiedenis en wijsbegeerte aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en was zojuist getrouwd met de eveneens in de partij actieve J. van Someren.⁵⁸ Na haar studiejaren werkte ze als journaliste voor *De Telegraaf* en werd mede op aandrang van Oud in 1959 op een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer gezet. In de Kamer onderscheidde ze zich vooral door haar felle kritiek op het verzuilde omroepbestel. Na de geboorte van haar zoon vond ze het kamerlidmaatschap echter een te zware belasting. Niettemin stortte ze zich met overgave en energie op het voorzitterschap; uit politieke hartstocht, maar wellicht ook uit ambitie en ijdelheid — eigenschappen die onder anderen Van Riel haar toeschreef.⁵⁹ Haar spontaniteit en openhartigheid maakten haar echter zeer geliefd bij de achterban. Het hoofdbestuur stemde in 1968 nog enigszins mokkend in met haar kandidatuur: dertien voor, tien tegen, één blanco. De algemene vergadering koos haar met meer geestdrift in maart 1969 bij acclamatie tot voorzitter. In het partijorgaan werd 'het welhaast onbepaalde vertrouwen waarmee de partij het voorzitterschap thans

in handen heeft gelegd van één van haar bekendste en meest populaire figuren' tenminste breed uitgemeten.⁶⁰

Hiermee was de VVD de eerste politieke partij in Nederland met een vrouwelijke voorzitter (D66 zou in 1971 volgen, de PvdA in 1975). Vrouwen waren vanouds vrij goed vertegenwoordigd in de VVD, met name in de Tweede Kamerfractie en in iets mindere mate in het hoofdbestuur; al overschreed hun aandeel nooit de 25%.⁶¹ Dit was wellicht indirect te danken aan de Stichting Organisatie Vrouwen in de VVD die deelname van vrouwelijke partijleden aan het politieke leven trachtte te bevorderen, zonder overigens direct als pressiegroep voor vrouwen op te treden. De vrouwenorganisatie werkte duidelijk niet als lobby voor Van Someren-Downer, integendeel: juist de vertegenwoordigsters van de vrouwen in het hoofdbestuur, Scheltema-Conradi en Schouwenaar-Franssen, tekenden protest aan tegen haar kandidatuur voor het voorzitterschap. Het feminisme dat in haar tweede golf eind jaren zestig ook over Nederland spoelde, vond weinig weerklank in dit keurige gezelschap dames van middelbare leeftijd. Volgens een enquête uit 1968 was toen bijna tweederde van de Vrouwen in de VVD 50 jaar of ouder.⁶² Alle vrouwelijke partijleden waren overigens automatisch aangesloten bij de vrouwenorganisatie. In 1968 vond ook hier enige verjonging aan de top plaats: mevrouw Scheltema-Conradi droeg het voorzitterschap na 20 jaar over aan mevrouw Dettmeijer-Labberton. Deze was gehuwd met D.W. Dettmeijer, tot 1963 algemeen secretaris van de partij. In de koers van de vrouwenorganisatie kwam hiermee echter geen verandering.

Geen doorbraak

Terwijl de katholieke zuil in de loop van de jaren zestig vervaarlijk begon te scheuren, de gereformeerde zuil wankelde en de socialistische quasi-zuil zichzelf dreigde op te blazen, bleef de uiterst zwakke algemeen-liberale zuil rustig staan. Van een algemeen-liberaal vakverbond was eigenlijk nooit sprake geweest — de Nederlandse Vakcentrale was in 1964 overgegaan in de Federatie van Werknemer Organisaties (FEWO), die echter nauwelijks enige invloed kon uitoefenen.⁶³ Een liberale omroep kwam evenmin van de grond, maar de AVRO groeide (dankzij fusie met de RTN) en

bleef de VVD goed gezind; in 1971 koos zij de voormalige VVD-staatssecretaris Keyzer tot voorzitter. De VPRO, tot de jaren zestig vrijzinnig-protestants evenals een belangrijk deel van de VVD, radicaliseerde en vervreemde van die partij. De personele banden tussen de VVD en de algemene werkgeversorganisaties CSWV en VNW — die in 1968 fuseerden in het Verbond van Nederlandse Ondernemers (VNO) — leken in de jaren zestig nog tamelijk sterk, via met name Van der Pols, De Koster, Rietkerk en G.C. van Dijk.⁶⁴

De VVD kon dan wel weigeren zichzelf als deel van een zuil te zien, zij slaagde er in deze periode niet in door de zuilen heen te breken en belangrijke groepen katholieken, gereformeerden en (ex-)socialisten voor zich te winnen. Ze deed daar trouwens ook niet erg veel moeite voor. Men zag niets in een voorstel voor een katholieke werkgemeenschap binnen de VVD (naar analogie van de Katholieke Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid); door het toetreden van (conservatieve) katholieken aan te moedigen vreesde men de KVP voor het hoofd te zullen stoten.⁶⁵ Tegelijkertijd benoemde het bestuur wel bewust een katholiek, De Beer, in de propagandacommissie van de partij. De Beer had enige bekendheid gekregen door een pamflet, dat in 1963 door zijn Rotterdamse afdeling tegen het advies van de partijtop in gepubliceerd was. In dit pamflet trachtte hij aan te tonen dat het moderne liberalisme van de VVD niet in strijd was met de pauselijke encyclieken.⁶⁶ In 1969 werd De Beer het eerste katholieke Tweede Kamerlid voor de VVD toen hij de vrijgekomen zetel van Toxopeus overnam.⁶⁷ De partij boekte in 1967 in het Zuiden enige winst; in Limburg haalde zij 5,1 %, tegen 2,3 % in 1963.⁶⁸ Landelijk won de partij slechts één zetel, met 10,7 % in plaats van 10,3 % in 1963. In 1968 overwoog het bestuur een stap verder te gaan en een katholiek in het Zuiden te zoeken als opvolger van ondervoorzitter Roelen. Von Hoegen, zelf katholiek en hoofdbestuurslid voor Limburg, vond een zijns inziens geschikte kandidaat in de transportondernemer Van der Ven te Venlo. Tot zijn grote teleurstelling zag hij echter zijn streven doorkruist door de actie van westelijke kamercentrales om Van Someren-Downer kandidaat te stellen. Toen zij voorzitter in plaats van ondervoorzitter werd, kwam een kandidatuur-Van der Ven niet meer ter sprake, het hoofdbestuurslid uit Overijssel, Talsma, werd nu de kandidaat van het bestuur.⁶⁹ De kamercentrale Maastricht uitte haar onvrede hierover onder meer in een gesprek met het hoofdbestuur, dat volgens haar niet

alleen in deze zaak te weinig belangstelling toonde voor Limburg. Von Hoegen zou twee jaar later het hoofdbestuur en de VVD verlaten naar aanleiding van een incident op de algemene vergadering in maart 1971. Op deze vergadering werd door een afgevaardigde uit de Mijnstreek de vrees geuit dat het standpunt voor vrijheid van abortus van de VVD katholieke kiezers en leden in Limburg zou afschrikken.⁷⁰ Dit argument veronderstelde enige affiniteit en dus ook concurrentie tussen de VVD en de orthodox-katholieke rechtervleugel van de KVP. Een deel van de VVD-top deelde deze veronderstelling, maar een ander deel meende dat die katholieken de KVP wel trouw zouden blijven; de VVD kon in hun ogen hooguit meer moderne katholieken hopen te winnen.⁷¹

In 1971 was er echter hoogstens sprake van een inbraak, niet van een doorbraak van de VVD in andere zuilen. Zelfs de conservatieve socialisten die de door Nieuw Links geradicaliseerde Partij van de Arbeid in 1970 vaarwel zeiden sloten zich niet aan bij de VVD maar richtten een nieuwe partij op, Democratisch Socialisten '70 (DS'70). De VVD zag die ontwikkeling uiteraard met lede ogen aan.⁷² Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 zou zij nu niet alleen van D66 maar ook van DS'70 concurrentie ervaren. Van samenwerking met deze partijen verwachtte de VVD weinig heil, zolang zij naar de PvdA bleven lonken. Aangezien gesprekken met de ARP, CHU en KVP evenmin tot een samenwerkingsverband of regeerakkoord leidden, ging de VVD alleen de verkiezingen in.⁷³ Geertsema voerde de lijst aan, gevolgd door De Koster, Vonhoff en Wiegel.

De VVD verloor een zetel en zag de ontzuilde en gedeconfessionaliseerde kiezers van KVP en CHU aan haar voorbij gaan, op weg naar D66 en DS'70. In de vijfpartijencoalitie die daarna gevormd werd, aanvaardden Geertsema, De Koster en Langman ministersposten (respectievelijk Binnenlandse Zaken, Defensie en Economische Zaken), terwijl Vonhoff staatssecretaris voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en Rietkerk staatssecretaris van Sociale Zaken werden. Het lag daarop voor de hand dat Wiegel de Tweede Kamerfractie zou gaan leiden. Daarmee werd het hoofdstuk Toxopeus/Geertsema in de geschiedenis van de VVD afgesloten en het hoofdstuk Wiegel geopend.

5. De jaren zeventig: op de wieken van Wiegel

De jaren 1972-1982 zou men kunnen typeren als de gouden tijd van de VVD. Haar electoraat groeide van 14 % naar 24 %, haar ledental verdrievoudigde, haar aandeel in het bestuur van gemeenten, provincies en Rijk nam naar verhouding toe. Zij boekte deze successen onder leiding van Hans Wiegel, die de partijlijst aanvoerde bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1972, 1977 en 1981.

De bloei van de VVD voltrok zich tegen de achtergrond van andere gebeurtenissen: teruggang van de economische groei en groeiende werkloosheid, toenemende aandacht voor milieuproblemen, individualisering en liberalisering van zeden, verdergaande ontkerkelijking en ontzuiling in Nederland. De drie confessionele partijen ARP, CHU en KVP, bedreigd door voortdurende afkalving, besloten samen te gaan in het Christen Democratisch Appèl (CDA). De PvdA trok een aantal kiezers uit confessionele kring, maar groeide minder constant dan de VVD. D66 schommelde nog veel sterker, in kiezers- en ledental. De overige, kleinere partijen verloren gestaag aan betekenis. DS'70 verdween in 1981 uit de Tweede Kamer en zou zich in 1983 opheffen; de Boerenpartij verdween eveneens in 1981 van het politieke toneel. Er kwamen weliswaar enkele nieuwe splinterpartijen bij, maar die verloren vaak hun zetels weer bij de volgende verkiezingen.

De invloed van Wiegel

De groei van de VVD kan voor een groot deel op rekening van haar aanvoerder geschreven worden. Natuurlijk speelden andere factoren ook een rol, zoals de reeds genoemde ontzuiling en het verdwijnen van mogelijke concurrenten als DS'70 en de Boerenpartij. Zo ontstond enige ruimte rechts van het politieke midden, zou men kunnen zeggen, waar de VVD gebruik van wist te maken.